चतुर्थः पाठः

गीतामृतम्

श्रीमद्भगवद्गीता महर्षि वेदव्यासविरचितस्य सांस्कृतिकविश्वकोष नाम्ना प्रसिद्धस्य महाभारतस्य अंशभूतास्ति। गीता स्वतन्त्रग्रन्थतयापि संस्कृतसाहित्यस्य सर्वोच्चं गौरवभूतं ग्रन्थरत्नरूपेण जनैः समाद्रियते। भगवद्गीता श्रुतीनां, उपनिषदां, दर्शनानाम् च सारतत्त्वं प्रस्तौति। उपनिषत्सु दार्शनिकविचाराणां सिद्धान्तानां वा काठिन्यमस्ति, परन्तु गीतायां मनोज्ञया पद्धत्या तेषां संक्षेपतः भावप्रकाशनमतीव हृद्यं प्रतीयते। यथोक्तम् –

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।।

यदि केवलं सप्तशती गीतेका एव अधीयते, विविच्यते, चिन्त्यते, लौकिकजीवने व्यवह्रियते च तर्हि मानवजीवनं सर्वथा सुख-शान्ति-समन्वितं समुन्नतं च भविष्यति। समालोचनेन एतत् सिध्यति यद् गीता मानवजीवने कर्मोपदेशं प्रसारयति, लोकहितं सम्पादयति, लोकजीवने च निःश्रेयसे कल्पते। इदमेव वैशिष्ट्यमालक्ष्य श्लोकमिदं केनापि साधूच्यते –

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृताः ।।

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य भीष्मपर्वणि विद्यते। कुरुक्षेत्रस्य युद्धभूमौ विषादग्रस्त अर्जुनाय निष्कामकर्मणः शिक्षां प्रयच्छता भगवता श्रीकृष्णेन अत्र ज्ञान-भक्ति-कर्मणां समन्वयः प्रस्तुतः। पाठेऽस्मिन् गीतायाः द्वितीयोऽध्यायतः द्वादशाध्याय पर्यन्तं कर्मयोग-आत्मसंयमयोग-भक्तियोगस्य च महत्त्वपूर्णाः श्लोकाः विहिताः। अनासक्त भावेनैव कार्यकरणं गीतायाः परमोपदेशः। ज्ञानविज्ञानसमन्वयः, निष्कामकर्मदीक्षा, अनासक्तभावेन क्रियमाणकर्मणो बन्धनमुक्तित्वं, कर्त्तव्यपालनेन श्रेयः सम्पादनत्वञ्च सर्वमपि प्रतिपादनमतीव सारल्येन वर्णितमस्ति।

(कर्मयोगः)

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।।१।।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।।२ ।।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ।।३ ।।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।।४ ।।

(आत्मसंयम योगः)

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।।५ ।।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ।।६ ।।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।।७ ।।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ।।८ ।।

(भक्तियोगः)

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ।।९ ।।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ।।१० ।।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।।११ ।।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ।।१२ ।।

❀ ❀ ❀

अन्वयः –

१. धनञ्जय ! सङ्गं त्यक्त्वा, योगस्थः (भूत्वा), सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा कर्माणि कुरु। (यतो हि) समत्वं (एव) योग उच्यते ।

२. त्वं नियतं कर्म कुरु । हि अकर्मणः कर्म ज्यायः । अकर्मणः च ते शरीर यात्रा अपि न प्रसिद्धयेत्।

३. हि जनकादयः कर्मणा एव संसिद्धिम् आस्थिता । लोकसंग्रहम् एव अपि सम्पश्यन् (कर्म) कर्तुम् अर्हसि ।

४. यद् यद् श्रेष्ठः आचरति तत् तत् एवेतरः जनः (आचरति) । सः यत् प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्तते।

५. आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्, आत्मानम् न अवसादयेत्। हि आत्मा एव आत्मनः बन्धुः, आत्मा एव आत्मनः रिपुः ।

६. युक्त आहारविहारस्य, कर्मसु युक्तचेष्टस्य, सर्वकामेभ्यः निःस्पृहः, तदा युक्तः इति उच्यते।

७. यः मां सर्वत्र पश्यति, सर्वं च मयि पश्यति, तस्य अहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।

८. असंयत आत्मना योगः दुष्प्राप (भवति) । तु वश्य आत्मना यतता उपायतः अवाप्तुं शक्यः इति मे मतिः।

९. सर्वत्र समबुद्धयः इन्द्रियग्रामं सन्नियम्य, सर्वभूतहिते रताः– ते माम् एव प्राप्नुवन्ति ।

१०. सर्वभूतानाम् एव अद्वेष्टा मैत्रः करुण निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी च । (....स मे प्रियः)

११. यस्मात् लोकः न द्विजते, यः लोकात् न द्विजते च, यः हर्षम् अमर्ष भय उद्वेगैः मुक्तः स च मे प्रियः।

१२. यः न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति, यः शुभाशुभपरित्यागी, यः भक्तिमान् स मे प्रियः।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

योगस्थः	=	योगे स्थित्वा (योग में स्थित होकर)।
धनञ्जय	=	धनं/धनानि जयति इति धनञ्जय (अर्जुन)
ज्यायो	=	श्रेष्ठतरः।
ह्यकर्मणः	=	हि + अकर्मणः (यण् सन्धि), कर्म अकृत्वा (क्योंकि कर्म न करके)।
कर्मणैव	=	कर्मणा एव (कर्म से ही), वृद्धि सन्धि।
संसिद्धिमास्थिता	=	सिद्धिं प्राप्ताः इत्यर्थः, सिध् + क्तिन् (द्वितीया एकवचन), आङ् + स्था + क्त, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् (सफलता को प्राप्त हुए थे)
लोकसंग्रहम्	=	लोककल्याण, लोकस्य संग्रहम् (षष्ठी तत्पुरुष)।
यद्यदाचरति	=	यत् यत् आचरति (व्यवहरति इति), यत् + यत् + आचरति (जश्त्व)।
देवेतरो	=	मनुष्यवर्गः, देव + इतरः (गुण सन्धि)।
उद्धरेत्	=	त्रायेत, रक्षेत् इत्यर्थः, उत् + हृ + विधिलिंग, प्रथमपुरुष, एकवचन।
आत्मनात्मानं	=	आत्मना आत्मानं (स्वयं से स्वयं को), दीर्घ सन्धि।
रिपुरात्मनः	=	स्वस्य शत्रुः (स्वयं का शत्रु), रिपुः + आत्मनः (रुत्व सन्धि)।
युक्ताहारविहारस्य	=	युक्त आहार विहारस्य (आहारे विहारे च युक्तस्य, योगिनः)।
निःस्पृहः	=	स्पृहा रहितः (कामना रहित), अव्ययीभाव समास।
असंयतात्मना	=	असंयत आत्मना (आत्मा से असंयमित रहने वाला)।
दुष्प्राप	=	अप्राप्य, दुष्प्राप्य, दुस् + प्राप = दुष्प्राप (ष्टुत्व सन्धि)।
अवाप्तुमुपायतः	=	उपायतः प्राप्तुं, अव् + आप् + तुमुन् = अवाप्तुम् (यत्नपूर्वक संयमित उपाय से योग को प्राप्त किया जा सकता है)।
इन्द्रियग्रामं	=	इन्द्रियसमूह (५ ज्ञानेन्द्रिय + ५ कर्मेन्द्रिय + मन = ११ इन्द्रिय)।
अद्वेष्टा	=	द्वेष रहितः, घृणा रहितः, अ + द्विष् + तृच् = अद्वेष्टा।
निर्ममो	=	ममता रहितः (अहङ्कारशून्य)।
क्षमी	=	क्षमावान्, क्षमाशीलः (क्षमा करने में समर्थ)।
यस्मान्नोद्विजते	=	यस्मात् न उद्विजते (जिससे संसार उद्वेग को प्राप्त नहीं होता)।
हृष्यति	=	हर्षति (प्रसन्न होता है), हृष् धातु, लट्, प्रथमपुरुष, एकवचन।
द्वेष्टि	=	घृणा करोति (द्वेष करता है), द्विष्, लट्, प्रथमपुरुष, एकवचन।
भक्तिमान्	=	ईश्वरभक्तः, भक्ति + मतुप् = भक्तिमान्।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

प्र.१. श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि अस्ति ?

(क) भीष्म पर्वणि

(ख) वन पर्वणि

(ग) सभा पर्वणि

(घ) विराट् पर्वणि ( )

प्र.२. 'धनञ्जयः' कस्य अपरं नाम ?

(क) युधिष्ठिरस्य

(ख) भीमस्य

(ग) सहदेवस्य

(घ) अर्जुनस्य ( )

प्र.३. योगस्य लक्षणं वर्तते ।

(क) रतिः

(ख) समत्वम्

(ग) वितृष्णा

(घ) आसक्तिः ( )

प्र.४. 'स च मे प्रियः' वाक्येऽस्मिन् 'मे' कस्यकृते प्रयुक्तः ?

(क) अर्जुनस्य

(ख) भीष्मस्य

(ग) श्रीकृष्णस्य

(घ) वेदव्यासस्य ( )

प्र.५. रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम् –

(क) योगस्थः कुरु कर्माणि .... धनञ्जय ।

(ख) सः यत्प्रमाणं कुरुते .... तदनुवर्तते ।

(ग) उद्धरेत् .... न .... अवसादयेत्।

(घ) शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे .... ।

अतिलघूत्तरात्मक-प्रश्नाः–

प्र.१. अकर्मणः कः ज्यायः ?

प्र.२. आत्मनः बन्धुः कः ?

प्र.३. योगः कस्य कृते दुष्प्राप भवति ?

प्र.४. जनकादयः केन सिद्धिमास्थिताः ?

प्र.५. 'शुभाशुभपरित्यागी' इति कस्य लक्षणम् ?

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः–

प्र.१. कस्मात् शरीरयात्रा न प्रसिद्धयेत् ?

प्र.२. आत्मनः रिपुः आत्मा कथम् ?

प्र.३. युक्तस्य का परिभाषा ?

प्र.४. भगवन्तं (श्रीकृष्णम्) के प्राप्नुवन्ति ?

प्र.५. श्रीकृष्णस्य कृते के प्रियः सन्ति ?

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितान् पदान् आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) लोकसंग्रहम् एवापि सम्पश्यन् (कर्म) कर्तुमर्हसि ।

.. .. ?

(ख) स यत्प्रमाणं कुरुते लोकः तदनुवर्तते ।

.... ?

(ग) न आत्मानम् अवसादयेत् ।

.... ?

(घ) ते प्राप्नुवन्ति माम् एव सर्वभूतहिते रताः ।

.... ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः–

प्र.१. कर्मयोगस्य महत्त्वं प्रतिपादयत ?

प्र.२. पञ्चम श्लोकस्य व्याख्या विधेया ।

प्र.३. भक्तियोगस्य लक्षणानि प्रतिपादयत ।

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः –

१. अधो-लिखितेषु पदेषु नामोल्लेखपुरस्सरसन्धिः कार्यः -

			सन्धिः	सन्धिनाम
(क)	शरीरयात्रा + अपि	=	....	....
(ख)	कर्मणा + एव	=	....	....
(ग)	रिपुः + आत्मनः	=	....	....
(घ)	हि + आत्मनो	=	....	....
(ङ)	सिद्धि + असिद्धयोः	=	....	....

२. अधो-निर्दिष्टानां सन्धिपदानां सन्धि-नाम-निर्देशपूर्वक-विच्छेदो विधेयः -

	सन्धिपदम्	विच्छेदः	सन्धिनाम
(क)	लोकस्तदनुवर्तते	....	....
(ख)	बन्धुरात्मैव	....	....
(ग)	इत्युच्यते	....	....
(घ)	हर्षामर्ष	....	....
(ङ)	आत्मैव	....	....

३. अधोलिखितानां पदानां नाम-निर्देशपूर्वक-समासो विधेयः -

	पदानि	समासः	समासनाम
(क)	धनं जयति यः सः	....	....
(ख)	सिद्धि असिद्धयोः च	....	....
(ग)	सर्वेभ्यः कामेभ्यः	....	....
(घ)	न संयत	....	....
(ङ)	आत्मा वशे यस्य सः	....	....

४. निम्नलिखितानां समस्तपदानां नाम-निर्देश-पुरस्सर-विग्रहो विधेयः -

	समस्तपदम्	विग्रहः	समासनाम
(क)	युक्ताहारविहारस्य	....	....

(ख)	शरीरयात्रा	....	....
(ग)	निस्पृहः	....	....
(घ)	अद्वेष्टा	....	....
(ङ)	समदुःखसुखः	....	....

५. **अधोनिर्दिष्टेषु पदेषु शब्द-विभक्ति-वचन-निर्देशं कुरुत -**

	पदम्	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क)	आत्मनः	....	....	....
(ख)	युक्तचेष्टस्य	....	....	....
(ग)	सर्वभूतानाम्	....	....	....
(घ)	माम्	....	....	....
(ङ)	आत्मानम्	....	....	....

६. **निम्नलिखितानां तिङ्गतपदानां धातुः-लकारः-पुरुषः-वचनञ्च पृथक् निर्दिश्यताम् -**

	तिङन्तपदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क)	अर्हसि	....	....	....	....
(ख)	कुरुते	....	....	....	....
(ग)	उद्धरेत्	....	....	....	....
(घ)	पश्यन्ति	....	....	....	....
(ङ)	प्राप्नुवन्ति	....	....	....	....

७. **निम्नलिखितेषु पदेषु प्रकृतिः प्रत्ययश्च पृथक् लिख्यताम् -**

	पदम्	प्रकृतिः + प्रत्ययः
(क)	त्यक्त्वा	
(ख)	युक्तः	
(ग)	अवाप्तुम्	
(घ)	योगः	
(ङ)	कर्तुम्	

८. **अधोनिर्दिष्टान् पदान् आश्रित्य वाक्यानि रचयत–**

पदम्	वाक्यम्
(क) आत्मा	.... ।
(ख) भक्तिमान्	.... ।
(ग) कर्माणि	.... ।
(घ) अद्वेष्टा	.... ।
(ङ) प्रियः	.... ।

उत्तरमाला

१. वस्तुनिष्ठात्मक–प्रश्नाः (क) २. (घ) ३. (ख) ४. (ग)